

Історія України

УДК 94 (477) «17/18»

В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук

МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У статті досліджуються зміни поглядів політичної еліти Гетьманщини стосовно влади гетьмана, пов'язаних із російською політикою в Україні у 1654-1657 рр.

Ключові слова: гетьманська форма правління, договірні статті, царський уряд, козацька старшина.

Проблема зміни політичних поглядів козацької старшини в умовах наступу російського царату на українську автономію хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-російських політичних відносин другої половини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних науковців. Сучасні професійні історики В. Брехуненко [1], А. Бульвінський [2], О. Горобець [3], О. Гуржій [4], В. Кривошея [5], Ю. Мицик [6], С. Плохій [7], В. Смолій [8], В. Степанков [9], О. Струкевич [10], Т. Чухліб [11] та багато ін. здійснили великий внесок у розвінчування імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України періоду України-Гетьманщини.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових джерельних та історіографічних даних зробити спробу дослідити, як відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні, відбувалися зміни у позиціях козацької старшини стосовно гетьмана та його владних повноважень протягом 1654-1657 рр.

Однією з історичних і водночас автентичних форм державного управління в Україні є гетьманська форма управління. Поставши з царини звичаєвого права Запорозької Січі, влада гетьмана на середину XVII ст. перетворилася на легітимну державну інституцію, визнану тодішньою світовою громадськістю. Польський дослідник Л.Кубаля стверджував, що «...не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав їх» [12, с. 132]. Йому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху. За свідченням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, «у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» [13, с. 232].

Сам Хмельницький, який почував себе справжнім головою незалежної держави, гетьманську посаду прирівнював до посади руського князя. «Правда то есть, – говорив він про себе польським послам, – жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем є єдиновладцем і самодержцем руським» [14, с. 15].

Найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму добре висвітлено у праці В.С.Степанкова «Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)». На думку історика, нова форма правління, хоча й трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців, мала свої перспективи [9, с. 28].

Однак подальший розвиток політичних реалій практично не дав шансу на реалізацію ідеї українського монархізму. На наш погляд, природний шлях трансформації гетьманської влади був перерваний втручанням у внутрішні справи України нового гравця на політичній карті Східної Європи – Московської держави. Росію ніколи не влаштував ні виборний чи спадковий гетьманат, ні олігархічна чи охлократична форма правління в Україні. Від самого початку відносин між обома державами задум обмеження та повного знищення гетьманської влади в Україні для російських монархів стає державною доктриною наступності, яка остаточно була реалізована Катериною II у другій половині XVIII ст.

На час укладання союзу із Україною Москва, яка насамперед дбала лише про свої геополітичні інтереси, мала вже достатній досвід нейтралізації етноеліти підкорених народів. Росія до середини XVII ст. без особливих затрат матеріальних та людських ресурсів поширила свої територіальні володіння, приєднавши Сибір, Приамур'я, вийшла до берегів Льодовитого та

Тихого океанів, розпочала експансію на Камчатку та Курильські острови. [15, с. 282] Тому, як зазначає дослідник Р. Бжеський, «..Московщині був чужий український народ, вона дбала лише про свої, московські, інтереси та раділа з ослаблення українців» [16, с. 58].

Для уряду Олексія Михайловича, як і для урядів Швеції, Пруссії, Австрії, Угорщини, Молдовії та ін., наявність міцної гетьманської влади в Україні було доконаним фактом, у законності походження якої ніхто не сумнівався. Це підтверджується у договорі 1654 року, де владу гетьмана зовсім не обмежено – гетьман одержує свою владу за вибором Війська Запорозького і має її «доживотньо». З тексту «Березневих статей» видно, що царя треба було тільки повідомляти про обрання нового гетьмана: «а кого гетмана оберуть и о том писати» [17, с. 110]. Однак, всупереч усім письмовим та усним домовленостям, незважаючи на протести Хмельницького, царський уряд намагався дискредитувати гетьманську владу та перейняти на себе частину її повноважень. Дипломатичне лукавство стосовно України Москва почала виявляти ще у 1648 р., коли Б. Хмельницький офіційно звернувся до Москви з проханням надати військову допомогу. Крім царя, гетьман посилав листи найвпливовішим російським політикам: патріарху Никону, боярам Морозову, Милославському, Пушкіну тощо [18, с. 15]. У відповідь лунали лише обіцянки та виправдання про неможливість розірвання мирного договору з Польщею. У цьому аспекті російський історик В. Ключевський політику Москви характеризував так: вона «протягом шести років з незворушливою цікавістю спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до упаду, як Україна спустошувалася союзниками-татами та усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася до решти, її прийняли під свою високу руку» [19, с. 22].

Певну безтактовність до влади гетьмана виявили й московські послы у ході переговорів у Переяславі. Хмельницький поставив перед посланцями вимогу, щоб вони склали за царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке і збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився присягати, бо «того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...» [20, с. 3]. Московські посланці стояли на тому, що «піддані тільки присягають Царям, а Царям не личить присягати підданам, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і не самодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милість великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних людей, себто простих козаків, – вдержувати од непотрібних розмов» [21, с. 3].

У сучасній вітчизняній історіографії переважає думка, що гетьман Хмельницький завжди сприймався старшиною як харизматичний лідер, відомий своїм безжальним гнівом, без санкції якого практично нічого не діялося. Згадаймо хоча б його до військової старшини на військовій нараді під Замостям « Панове полковнику! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі ждати моїх наказав!» [22, с. 21]. На нашу думку, таке сприйняття Хмельницького його соратниками характерне лише до 1654 року. В умовах війни, коли козацька Україна від'єдналася від Польщі й не мала іншого сюзерена, гетьман залишався єдиним гарантом майнових та політичних прав козацької старшини. Трансформація ставлення до Хмельницького як до поручителя старшинських посад та маєтностей сталася відразу після появи нового, більш могутнього військово-політичного партнера у війні з Польщею – Московського царства. Сподіваючись на тотожність минулих взаємин із польськими королями, козацька старшина сприйняла московського царя як нового покровителя. У ході переяславських переговорів із московськими послами їхні представники наполягали: «... дайте нам письмо за своєю рукою, чтобы вольностям и правам и маєтностям быть по прежнему для того, чтобы всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк. А прежде сего как у них бывали договоры с королем и с паны радами и им де даван договор за сенаторскими руками, а вы де присланы с полной мочью и о том всю мочь имеете. А будет они такого письма не дадут, и стольникам и дворянам ехать не для чего, для того, что всем людям в городах будет сумленье» [23, с. 247]. Натомість послы давали лише різні обіцянки від імені царя – підтвердити всі права і вольності та дати більше, ніж одержали вони будь-коли від польських королів. Навіть генеральний писар І.Виговський був переконаний, що, перейшовши під «крепкую руку царя» цар «дасть свыше прошения нашего» [23, с. 553].

Переконлива зверхність московських послів над гетьманським оточенням, їхні щирі обіцянки від імені царя призвели до того, що до Бутурліна, без відома гетьмана, прибула

.....
делегатія старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Дослідниця Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько і брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 рр. Силуян Мужилівський зі своїми родичами та інші [19, с. 25].

У найближчі місяці до Москви розпочалося справжнє «паломництво» української знаті з метою підтвердження царем їхніх прав і вольностей. Зважаючи на те, зазначають історики В. Смолій та В. Степанков, що чимало пред ставників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві [8, с. 99]. Ілюстрацією до зазначеного є задокументовані факти про те, що близькі до гетьмана старшини (полковник П. Тетеря) ховали одержані царські грамоти, закопували їх у землю, щоб не довідався гетьман, та випрошували собі маєтки поза межами України, «опасаясь от Войска Запорожскаго» [17, с. 112].

Отже, на початковому етапі українсько-російських взаємини, частина козацької старшини в особі російського царя стала вбачати надійного гаранта власних маєтностей та державних посад. Довіра до гетьманської влади, яка до цього часу була подібним поручителем, помітно знижується. Надалі ми бачимо, що царський уряд успішно блокує владні прерогативи гетьманського уряду на всіх адміністративних, військових, зовнішньополітичних та інших напрямках і намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Наприклад, в 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося так, аби «вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свєю відпустити не вказали» [3, с. 37]. У цьому ж році з'явився указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Бєлья Руси, Волинський и Подольський» [20, с. 22]. Щодо козацького війська, то кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало його перейменування у «Войско его царского величества Запорожское». Царський уряд зобов'язувався надсилати війську платню, продовольство, військово спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх військових діях, які розпочинала Московська держава. [24, с. 237]

Невдоволення необхідністю приносити присягу цареві теж породили недовіру до гетьмана та його політичного курсу серед старшини, особливо серед духовенства, міщан та інших некозацьких верств населення. Загальновідомо, що із числа суто військової козацької старшини відкритий протест проти присяги, а отже, й гетьманові, виявили знамениті полковник І. Богун та кошовий І. Сірко. Частина козаків брацлавського й уманського полків теж висловилися проти московської протекції, а козаки Кропивнянського і Полтавського полків царських урядників «кьями побили». Відомо, що не присягали й запорожці [12, с. 148]. У даному випадку безпосередньою причиною розколу українського суспільства та погіршення авторитету гетьманської влади було безкомпромісне намагання царського уряду швидко привести до присяги як гетьмансько-старшинські кола, так і рядове населення Гетьманщини.

«Політикою безпідставних претензій» щодо владних повноважень гетьмана, – так можна назвати подальшу політику Москви, що проводилася до самого дня смерті Б. Хмельницького. Уряд Олексія Михайловича звинувачував гетьмана та козацьку верхівку у порушенні присяги нелояльності щодо суверена, лякав карою божою за неправду й відступництво від даного цареві слова; Москва не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими й панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі прибутки з них ішли гетьману, а не царю; докоряли гетьманському урядові і за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу; що гетьман не забезпечує російського війська у Києві квартирами; московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем і тощо [2, с. 4]. Варто виділити окремо претензії московської сторони до української політики на території Білорусії, яку козацька старшина вважала неподільним політичним й етнічним утворенням (народом руським) із єдиною ідеологією та єдиним господарством на чолі із Б. Хмельницьким. Москва

.....
вимагала у гетьмана негайного припинення прийняття у підданство населення білоруських земель, виведення з відти козацьких залог тощо [25, с. 569].

Джерела повідомляють про гостру розмову між Бутурліним та Б. Хмельницьким, яка мала характер суперечки. Російський посол дорікав гетьманові за самостійні дії, закидав йому «пиху», протиставляв йому, «простому чоловікові», «божого помазаника» – царя. Хмельницький також «відповідав сердито» і закидав цареві «немилосердя» [25, с. 569].

Потужний удар по авторитету гетьманської та старшинської влади був завданий росіянами у ході віленських переговорів восени 1656 р. Царські представники не допустили до них гетьманське посольство Гапоненка, «власне як псів до церкви Божої» [25, с. 556]. Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я. Слушною, з цього приводу, є думка М.Грушевського, що військо й особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом проти московської політики, проти лояльності до Москви, проти орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошанування прав війська – що цар розпоряджається козаками і українцями взагалі, наче своєю худобою – «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі, хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога проти московської невірності, московської зради проти козацтва і України» [26, с. 1252].

Віленський мир Росії із Польщею став не тільки своєрідним політичним тестом для українсько-російських відносин, а й для козацької старшини – найближчих соратників гетьмана. Незважаючи на різку реакцію Б.Хмельницького на перемир'я, частина старшини приховано не погоджувалася з його думкою про те, що «Треба отступить от руки царского величества» [25, с. 556]. На той час серед найближчого оточення гетьмана виокремилася і дуже зміцнилася група старшин, яка ні за яких обставин вже не збиралася змінювати проросійську орієнтацію. Так почувши про рішення гетьмана, батько писаря І.Виговського О.Виговський із властивою для подібних доносів гіперболізацією писав російському послові Ф.Бутурліну: «А гетьман Богдан Хмельницький, як шалений, що втратив розум, закричав: уже, діти, про те не печальтеся, я знаю як учинити: треба відступити від руки царської величності, де Вишній Владика звелить бути – не тільки під християнським государем, хоч під бусурманом!» [27, с. 325]. Виправдовуючи перед послом свого сина, який був присутнім на старшинській раді, О.Виговський доводить, що тільки писар своїми проханнями зумів Хмельницького втихомирити (там само). Згодом й інші старшини повідомляли царській уряд про хід переговорів між гетьманом та Семигородським князем Ракоцієм: «А домовленість, государю, у гетьмана у Богдана Хмельницького з Ракоцієм угорським є така: міста по Віслу і в яких жили руські люди благочестиві і церкви були, і тим бути містам твоєї царської величності Війська Запорізького» [25, с. 557].

Однак вірних соратників Б. Хмельницький мав набагато більше. Тільки, схоже, що їхня безмежна відданість продовжувала ґрунтуватися на страхові перед деспотичним характером керівника держави. Наприклад, А. Жданович, вислухавши докори московського посла Івана Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшина не повідомляла до Москви про плани гетьмана щодо зведення на польський престол Дьєрдя II Ракоці, відказав, що всі «супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив, і той би живим не був». Таку ж думку російські дипломати почули влітку того ж самого року під час переговорів з українським посольством від його членів – переяславського полковника П. Тетері та інших осіб, коли заговорили про неправомірні дії гетьмана. Українські послы заявили, що нехай росіяни самі скажуть про це Б.Хмельницькому, а «їм всього цього гетьманові вимовити не можна». Водночас московських дипломатів запевнили, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять» [8, с. 95]. П. Тетеря скаржився, що гетьман безконтрольно веде фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його «зібрати полковників, осавулів, всю старшину і зробити раду» [27, с. 236].

Хвороба, яка остаточно підкосила Б.Хмельницького навесні 1657 року, сприяла посиленню сепаратистських настроїв серед козацької старшини, на чолі яких став генеральний писар І.Виговський. Ще при житті гетьман довідався, що незважаючи на те, що гетьманська булава вже знаходилася у його малолітнього сина Юрія, усі важелі влади в Україні почав перебирати на себе І.Виговський. Під страхом смертної кари І. Виговському довелося лукавити й переконувати гетьмана у неправдивості подібних чуток [28, с. 189]. Також не без сприяння

царських агентів, відчувши послаблення гетьманської влади, своє незадоволення виявила Запорозька Січ. Звіди лунають погрози «...йти на гетьмана и на писаря, и на полковников, и на иных начальних...» [29, с. 21].

У роки гетьманування І.Виговського військова старшина Запорозької Січі, увірувавши в запевнення царського уряду про визнання Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин, висловлювалася на користь того, щоб «...царского величества воеводы у них в городах были» та щоб «без воли великого государя самим нам гетманов не пременят...», а «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...» [28, с. 188-189].

Після смерті Хмельницького Москва почала робити все, аби в Україні не прийшов до влади подібний харизматичний лідер. Ще у середині лютого 1657р. одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [30, с. 27].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, – зауважує дослідник В. Степанков, – російська еліта, настановлюючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протистояння. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінно. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воевод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [20, с. 26].

Історик А. Яковлів, досліджуючи українсько-московські договори періоду Гетьманщини, доводить, що після смерті Б. Хмельницького Москва почала по-новому тлумачити умови виборів гетьмана в Україні. З дослівного тексту договору 1654 р. випливає, зазначає дослідник, що повідомляти царя треба було тільки після обрання гетьмана, а не перед обранням. Проте у середині 1657 р. Москва інтерпретувала цю умову так, що Військо Запорозьке повинно повідомляти царя перед тим, як обирати гетьмана [17, с. 110]. Тому коли І. Виговський повідомив Москву про своє обрання, цар цього обрання не визнавав до тих пір, поки не відбулися нові вибори у Переяславі у присутності царського посла [17, с. 110].

Варто зазначити, що відверте нехтування Росією гетьманської влади й прагнення її підпорядкувати, не могло не викликати масового спротиву з боку самих гетьманів та козацької старшини. Так на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. І. Виговський заявив російському послу: «вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить». [31, с. 128] Невдовзі І.Виговський серед причин розриву з Москвою у своєму зверненні до європейських монархів називає повне ігнорування влади гетьмана на території України: «.. Й військо московське з князем Григорієм Ромадановським, нібито на допомогу прислане, до самого Переяслава дійшло і Гетьману підкоритися відмовилося» [32, с. 28].

Виходячи за хронологічні рамки задекларованої теми, зауважимо, що й подальша політика царського уряду щодо гетьманської влади в Україні мала сутодискредитаційний та агресивний характер. Стратегія імперського ставлення до інституту гетьманства, сформована урядом Олексія Михайловича, дала підставу іншому російському цареві Петру I цинічно заявити: «Как всем известно, что со времени первого гетмана Б.Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы являлись изменниками». [17, с. 113]

Отже, на початковому етапі інкорпорації України-Гетьманщини до складу Російської держави відбувалася й трансформація поглядів козацької старшини стосовно прерогатив гетьманської влади. Утім, частина козацької еліти відмовлялися погоджуватися з українською політикою російського царизму й відчайдушно захищала інтереси українського політичного тіла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.
3. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.

4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
5. Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі родини та їх доля. – К., 1999.
6. Мищик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
7. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимізації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернатива, 1997.
9. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №4.
10. Струкевич О. Політико – культурні орієнтації еліти Ураїни –Гетьманщини (інтегральний погляд на питання).– К.: Інститут історії України, 2002.
11. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – №4.
12. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва // Український історичний журнал. – 1992. – №4.
13. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
14. Воссоединение Украины с Россией: В 2-т. – Т. 2.
15. Сахаров А.Н., Буганов В.И. История России с древнейших времен до конца XVII века. – М.: «Просвещение», 1995.
16. Бжеський р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда» // Розбудова держави. – 2004. – №1-3.
17. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. // Дзвін. – 1991. – № 4.
18. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2.
20. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 6.
21. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876) // Пам'ять століть. – 2002. – №5.
22. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954, Львів, 1994.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. X. – СПб., 1877.
24. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К., Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т.3.
26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. 2.
27. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». – 1990.
28. Акты ЮЗР. – Т.VII.
29. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
30. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №4.
31. Акты ЮЗР. – Т.IX.
32. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 28.

Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. МОСКОВСКАЯ ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕТМАНСКОЙ ВЛАСТИ В СЕРЕДИНЕ XVII СТ.

В статье исследуются изменения взглядов политической элиты Гетманщины относительно власти гетмана, связанных с русской политикой в Украине в 1654-1657 гг.

Ключевые слова: гетманская форма правления, договорные статьи, царское правительство, казацкая старшина.

Krivoheya V.V., Stepanchuk Y.S. THE RUSSIAN POLICY AND THE TRANSFORMATION OF LOOKS OF COSSACK PETTY OFFICER IN RELATION TO HETMAN POWER IN THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657.

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cozacks petty officer.

УДК 94(477) «1708/1728»:321.17

В.П. Кононенко

ВПЛИВ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ» НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті досліджується вплив повстання Івана Мазепи проти Петра I на розвиток політичної свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Автор пропонує схему інтелектуальної історії Гетьманщини, за якою політична свідомість козацьких інтелектуалів розвивалася паралельно з інституційною ліквідацією української автономії. Післяполтавський «козацький автономізм» став наслідком внутрішнього розвитку української еліти та її пристосування до нових умов життя в імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, вітчизна, козацькі інтелектуали, «вольності», козацький автономізм, війна «маніфестів».

Війна маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавська битва 27 червня 1709 р. увійшли в тогочасні рукописні твори як «нещасливий шведський рік». У сучасній українській та світовій історіографії досить детально вивчені події повстання Івана Мазепи та їхні наслідки. Однак вплив на свідомість козацької еліти, багатий на історичні події та інтелектуальні рефлексії невеликого проміжку часу з кінця жовтня 1708 р. до кінця червня 1709 р., залишається маловивченим. До нових історичних праць, які в тому чи іншому аспекті висвітлюють дане питання, належать дослідження С. Плохія [17,18], В. Смолія та В. Степанкова [9], О. Субтельного [19], О. Струкевича [10], Т. Таїрової-Яковлевої [11] та ін. Значні успіхи у висвітленні подієвої історії Гетьманщини роблять постановку питання впливу «нещасливого шведського року» на політичну свідомість козацьких інтелектуалів назрілою в сучасному розвитку української ранньомодерної історіографії.

Метою статті є дослідження змін у свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини, що сталися внаслідок виклику нової політичної реальності після поразки виступу Мазепи. Хронологічними межами розвідки є проміжок часу від «зміни» Мазепи до початку толерування української автономії в епоху «палацових» переворотів (1708–1727 рр.).

Наслідки «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Перші новоутворення в політичній свідомості козацької еліти, які зближували автономну Україну та Московську державу, сталися ще до Полтавської битви. Це трапилося протягом війни «маніфестів» зими 1708–1709 рр., яка яскраво засвідчила політичну свідомість суспільства Гетьманщини. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «вольності» як основу українського суспільства раннього нового часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацької еліти. Так розширилося вживання слова «отчизна», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося, та ввійшло в ужиток поняття піклування про «отчизну нашу малоросійську» [11, арк. 2;13, с. 220].

Як відомо, перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для російського царя. Петро I, після «зміни» Івана Мазепи, у листі до Ф. А. Апраксіна емоційно писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [19, с. 133]. Але російський цар швидко зорієнтувався в тій ситуації. Україна дізналась про повстання І. Мазепи саме з грамоти Петра I від 28 жовтня 1708 р., в якій він оголошував, що український гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з Станіславом Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію, та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми» [6, арк. 17 зв.]. Нововведенням в російсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого ставлення до суспільства Гетьманщини: В маніфесті від 1 листопада 1708 р. російський цар писав: «понеже нам, яко государю и оборонителю Малоросийского краю, надлежит отеческое попечение о вас имети...» [7, с. 241–242], тобто російський монарх